

Dokumenti Novog kazališta / *Teatro Nuovo* kao prilog za istraživanje društvenih promjena i odnosa za vrijeme austrijske i talijanske uprave u Zadru

Ivica Ražov

Državni arhiv u Zadru
Ruđera Boškovića 1
HR – 23 000 Zadar
ivica.razov@dazd.hr

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. 6. 2021.

Prihvaćeno: 8. 11. 2021.

792(497.581.1 Zadar)“1865/1936“

Sažetak

Rad kroz prikaz odabranih dokumenata Novog kazališta govori o kontaktima Glavnog odbora s tijelima državne uprave, društvima i pojedincima. Dokumenti koji se u radu navode odnose se na iduće serije i podserije arhivskog fonda HR-DAZD-252 Kazalište „Teatro Nuovo / Teatro Giuseppe Verdi“: 1. Osnivanje kazališta, 2. Gradnja zgrade, oprema i održavanje, 3. Uprava društva i dioničari (dopisi Glavnog odbora, pravilnici i drugi propisi u poslovanju kazališta, dopisi impresarija, kazališnih agenata i umjetnika Glavnom odboru kazališta, dopisi poduzeća i pojedinaca, dopisi institucija i društava), 4. Skupština dioničara, 5. Opći spisi o funkcioniranju kazališta, 6. Repertoar (ugovori Uprave kazališta s agentima i impresarijima, glazbenicima i pjevačima, programi, korespondencija umjetnika, kazališnih agenata, impresarija, društava i Glavnog odbora kazališta vezana za repertoar, ustupanje prostora u kazalištu), 7. Financijska dokumentacija, 8. Razni spisi.¹ Uz pregled povijesti kazališta, predstavljaju se i prilike u Zadru za vrijeme njegova djelovanja. Zatim se uspoređuje funkcioniranje kazališta u austrijskom i talijanskom razdoblju uprave u kontekstu društvenih i upravnih promjena koje su uslijedile tijekom i nakon Druge industrijske revolucije. Spomenute su također državne subvencije, tehničko opremanje, ustupanje kazališnih prostora, mjere sigurnosti i ovlaštenja za predstave.

Ključne riječi: Zadar, Novo kazalište, *Teatro „Giuseppe Verdi“*, austrijska uprava, talijanska uprava

Uvod – Povijest Novog kazališta / *Teatro „Giuseppe Verdi“*

Novo kazalište bilo je smješteno u neposrednoj blizini Trga tri bunara i crkve Gospe od Zdravlja („od Kaštela“). Smatralo se najljepšim kazalištem na istočnoj obali Jadrana. Nakon izgradnje kazališta Bajamonti u Splitu 1859. godine, koje je projektirao Giovanni Battista Meduna,² rodila se ideja da se u Zadru sagradi novo

1 Sređivanje gradiva fonda HR-DAZD-252 Kazalište „Verdi“ u Zadru (1863. – 1936.) i pisanje ovog rada događali su se istovremeno, pa u konačnoj verziji inventara može doći do manjih korekcija naslova pojedinih serija.

2 Giovanni Battista Meduna je arhitekt koji je u Veneciji obnovio *Gran Teatro La Fenice*.

kazalište koje bi bilo još ljepše i raskošnije od onoga u Splitu.³ U to vrijeme gradi se i novo kazalište u Dubrovniku (*Teatro Bonda*). Ideju o podizanju novog kazališta u Zadru dao je glazbenik i glazbeni kritičar Giovanni Saghetti Drioli, član obitelji u čijem je vlasništvu bila tvornica maraskina.⁴ Zastupnik u Dalmatinskom saboru, veleposjednik i poduzetnik Natale Filippi,⁵ sa Šimunom Katićem, Antonijom Strmićem di Valcrociata, industrijalcem Nikolom Luxardom, veleposjednikom Giuseppeom Perlinijem i nekoliko drugih osnovao je dioničko društvo za izgradnju novog kazališta (*Società del Teatro Nuovo*). Izrada projekta povjerena je mletačkom arhitektu Enricu Trevisanatu, koji je već gradio *Teatro dell'Armonia* u Trstu. Navest ćemo neke od sugestija koje je arhitekt Trevisanato dobio od predsjednika komisije N. Filippija koji smatra da bi koncertna dvorana „veličinom bila dostatna takva kao ona u Appollineu“, galeriju te iste dvorane zamišlja poput galerije foajea bečkog kazališta, a za ukrase navodi primjer galerija carske palače u Postdamu.⁶ Nadzor radova bio je povjeren inženjeru Mihui Klaiću. Za 6000 fiorina Društvo je kupilo od plemića Lantana dotrajali ljetnikovac u *Campo Castellu*, nekoć posjedu Ninske biskupije, s vrtom i pomoćnim objektima.⁷ U to vrijeme grad je bio tvrđava prve klase te je trebalo ishoditi odobrenje za gradnju od Ministarstva rata jer se nova zgrada gradila nedaleko od gradskih bedema.⁸ Uz pomoć namjesnika Lazara Mamule to je odobrenje izdano uz uvjet da se u slučaju ratne opasnosti ukloni krov i unutarnji drveni okvir na teret Društva. Pri početku radova Narodni list (*Il Nazionale*) 1. lipnja 1864. izvještava o pravom bogatstvu za arheologe, odnosno o pronalasku temelja drevnih građevina, kostura na različitim dubinama i u različitim položajima, koji su prikazivali razne vrste uglavnom nasilnih smrti, rimskih kovanica i dvaju mozaika na podu. Građevinski radovi bili su povjereni poduzetniku Angelu Cantùu, predradnici su bili Nicolò Trigari i Giovanni Mazzoni, unutarnju drvenu konstrukciju gradio je Francesco Fabrović s pomoćnim stolarima Francescom Fisserom, Gu-

3 Gastone Coen, *C'era una volta una ducal città* (Zadar: Comunità degli Italiani di Zara = Zajednica Talijana Zadar, 2008.) 72.

4 Giuseppe Sabalich, *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro di Zara* (Zara: Angelo Nani e figlio, 1904. – 1922.) 285. U fondu HR-DAZD-252 Kazalište „Verdi“, Dopisi Glavnom odboru kazališta, pohranjena su pisma Giovannija Salghettija-Driolija koja se odnose na poklone kipova Venera.

5 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 72. Natale Filippi kupio je zemljište na Olibu od grofova Dede te se tada obvezao da će im ustupiti vlastitu ložu u Plemićkom kazalištu (*Teatro Nobile*). Tako je ostao bez lože koja je predstavljala statusni simbol.

6 Marija Stagličić, „Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru“, *Prošlost Zadra IV / Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. (Zadar: Matica hrvatska 2011.), 287-288. *Sale Apollinee* – koncertna dvorana u *Gran Teatro La Fenice* u Veneciji.

7 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 72.

8 Državni arhiv u Zadru (Hrvatska), HR-DAZD-252 Kazalište „Verdi“ (1863. – 1936.) (dalje: HR-DAZD-252) 2. Gradnja zgrade, Dopis Komisije za gradnju Novog kazališta Ministarstvu rata u Beču (*Kriegsminister Carl Ritter von Frank*) u vezi s ishođenjem dozvole za gradnju (*sine dato*).

glielmom Ziliom i Girolamom Užigovićem, svi iz Zadra. Unutarnju dekoraciju izradili su dekorateri i pozlatari Leone Bottinelli iz Trsta i Carlo Franco iz Venecije koji je s arhitektom Trevisanatom posebno vršio neke inspekcije na kazalištu „La Fenice“. Pozornicu je izradio Jacopo Caprara. Kroničar Giuseppe Sabalić izvještava da je koncertna dvorana bila duga pedeset dva, široka trideset tri i visoka dvadeset šest stopa, uređena u lombardskom stilu s karijatidama koje su podupirale lukove otvora prema trima velikim tribinama te da je mogla primiti četiri stotine osoba. Strop je bio u maurskom stilu, glavna dvorana bila je uređena parketima te je imala dva luster a i tri ogromna ogledala iz njemačkih tvornica. Kazalište je bilo dugo 44,5 metra, a glavno pročelje bilo je izgrađeno u neorenesansnom stilu. U pet niša koje su se nadvijale nad arkadama trijema bile su postavljene biste Goldonija, Rossinija, Alfierija i Teobalda Ciconija, dok je u središtu bila Danteova bista. Pet ulaznih vrata vodilo je do predvorja i atrija. S lijeve strane nalazila se kavana sa sobama za pušače, a s desne su strane bili službenički i upravni uredi. U prizemlju se nalazio plato i podscena. Dva stubišta omogućavala su pristup ložama na polukatu, prvom i drugom katu te velikoj galeriji na trećem katu. Na drugom katu nalazila se koncertna dvorana Filharmonije. Postojala su tri reda po dvadeset pet loža u svakom, s gotičkim rezbarijama i pozlaćenim reljefima, a na bočnim stranama po jedna skulptura dječaka (*putti*) koji jednom rukom nad glavom drži vaz u cvijećem, a drugom *festoncini*, tj. dekorativne frizove svjetloplave boje sa srebrnim resama. Slijedi središnja loža koja se isticala većom pozlatom i prostornošću. Fotelje su bile crvene. Strop prema prosceniju (11 metara širok i 9 metara visok, dubina scene 10 metara) bio je u cijelosti prekriven alegorijskom slikom „Trijumf napretka“ (*Il trionfo del progresso*), tršćanskog slikara Antonija Zuccara. Slika je predstavljala kočiju koju vuku dva dječaka (*genietti*), iznad žena koja u ruci drži baklju napretka te u svom trijumfu ruši neznanje u obliku slabašnog starca, sa strane su bile prikazane muze u raznim pozama koje su predstavljale umjetnost. Ostatak stropa oslikao je Carlo Matescheg buketima cvijeća i medaljonima. Luster je izradila tvornica „Frübner“, a rasvjetna tijela tvornica „Ditmar“, obje iz Beča.⁹ Scenska platna naslikao je Lorenzo Giudicelli. U dopisima kazališnoj upravi iz 1892. pronalazimo ponude novog scenskog zastora tršćanskog kazališnog agenta Giuseppea Finazera i dva predložka u akvarelu.¹⁰ Dana 1. rujna 1865. *Società del Casino Nobile* u dvorani (u prizemlju zgrade) priredilo je plesnu zabavu, dok je u foajeu (dvorani za koncerte) nastupila filharmonija u čast umirovljenog namjesnika Mamule. Kazalište je službeno otvoreno navečer 7. listopada 1865. operom „Un ballo in maschera“ Giuseppea

9 Vidi više u: Giuseppe Sabalich, *Guida archeologica di Zara* (Zara: Tip. di Leone Woditzka, 1897.) 79-81.

10 HR-DAZD-252/2.2. Opremanje kazališta, ponude scenskog zastora (Giuseppe Finazer, Stabilimento grafico Fiumano, Roeper)

Verdija, a dirigent Antonio Ravasio dobio je zadatak angažiranja umjetnika za prve operne sezone.¹¹ Tu su se održavale predstave različitih vrsta: opere, operete, baleti, komedije i drame, varijetei, krabuljni plesovi i balovi, ali i kongresi, konferencije, rasprave, domjenci i drugi skupovi. Filharmonijsko društvo priređivalo je šest do osam godišnjih koncerata.

Uprava je imala bliske odnose s kazališnim svijetom tadašnje Cislajtanijske i Kraljevine Italije, pratila je specijalizirane časopise za kazališta te pokušavala udovoljiti ukusu većine gledatelja, ali i onih profinjenijeg ukusa. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće uprava je najčešće kontaktirala s kazališnim agentima Luigijem Grabinskim Brogliom iz Milana, Enricom Gallinom iz Trsta, Rodolfom Ullmannom i Ettoreom Brunettijem iz Bolonje, a neko vrijeme kazalište je imalo i vlastitu kazališnu agenciju koju je vodio Enrico Viscardi, a koji je direktno pregovarao s umjetničkim skupinama. Uz klasičan operni repertoar (Verdi, Donizetti, Rossini) javnost prihvaća i Wagnerov „Tannhäuser“ kao i opere talijanske verističke škole. Puccini-jeva opera „La Bohème“ izvedena je u Zadru samo godinu dana nakon premijere u Torinu, a „Mefistotele“ Arriga Boitoa ponavlja se jedanaest večeri zaredom. Kazalište je ugostilo *La compagnia di operette Fioravanti* (1888.), Carla Lombarda (operete) i brojne druge umjetničke skupine.¹² Operna sezona bila je podijeljena na 24 predstave od tri opere, jedna je morala biti nova u Zadru, jedna iz modernog i jedna iz klasičnog repertoara. Na raspolaganju su bili impresariji (najčešće iz Milana, npr. Olimpio Lovrić, Giorgio Trauner), dvadesetak glazbenika (*professori d' orchestra*), zborni pjevači i statisti (među kojima su bili brojni Zadrani), zborovođa (Riccardo Talpo, Giuseppe Brainović), koncertmajstori (*maestri concertatori*), dirigenti i njihovi zamjenici (Antonio Ravasio, Fiorello Traversi, Giometto Giometti, Giuseppe Zink). Kazalište je moglo primiti tisuću i petsto gledatelja, dok je u tom razdoblju grad imao od osam do deset tisuća stanovnika. Izvodile su se predstave cijeloga talijanskog i gotovo cijeloga francuskog kazališta te brojne predstave njemačkog, engleskog, ruskog i Ibsenova kazališta (*teatro ibseniano*). Nastupale su brojne glumačke zvijezde, npr. Feruccio Benini, Alda Borelli, Eleonora Duse, Alfredo de Sanctis, Ermete Novelli, Emilio Zago, Italia Vitaliani, Irma Gramatica, Giovanni Grasso itd. Neke su umjetničke skupine na scenu donijele i djela zadarskih autora (posebno komedije i monologe na dijalektu) Giuseppea Sabalića, Arthura Collautija i Luigija Bauchu. Dana 9. ožujka 1901. povodom smrti Giuseppea Verdija održala se *Commemorazione Verdiana*. Filharmonijsko društvo i zbor pod ravnanjem Antonija Ravasija izvodili su najpoznatije Verdijeve opere, a prihod je bio namijenjen podi-

11 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 75. „Kazališna direkcija (Glavni odbor) u početku je djelovala kao impresario te je operna sezona, koja je trajala do studenog iste godine, završila velikim uspjehom i donijela prihod od 7031 fiorinu.“

12 Coen, *Isto*, 77.

zanju Verdijeve biste koju je izradio zadarski umjetnik Bruno Bersa.¹³ Od te godine Novo kazalište mijenja naziv u *Teatro „Giuseppe Verdi“*.¹⁴ Godine 1915. kazalište je zatvoreno, a ponovno je otvoreno 1. studenoga 1918. kad je obilježen rođendan kralja Vittorija Emanuela III. Tom su prigodom prihodi bili namijenjeni „narodnoj kuhinji“ jer je u gradu zavladao glad i smrtonosna epidemija gripe, tzv. španjole.¹⁵ Kriza je prevladana tek 1927. kad je Zadar proglašen slobodnom lukom (*porto franco*) te se počela razvijati industrija i trgovina. Dioničari Kazališta „Verdi“, s obzirom na krah austrijskih financija (kazališni fond bio je uložen u austrijske vrijednosne papire), zatim agrarnu reformu koja se provodila u Kraljevini Jugoslaviji kao razrješavanje starih feudalnih i kolonatskih odnosa, a i potisnuti novom vladajućom klasom poduzetnika,¹⁶ nisu više mogli podmirivati značajne troškove održavanja zgrade i rada kazališta. Kazalištu „Giuseppe Verdi“ jaka konkurencija bilo je i kino-kazalište „Garibaldi“ i novo kino-kazalište poduzetnika Alda Meštrovića¹⁷ „Nazionale“. Meštrović je nastojao udovoljiti širokom ukusu javnosti izmjenjujući filmske (holivudske, njemačke, francuske i E. N. I. C.¹⁹) i varijetske predstave po povoljnim cijenama, a posao mu je naročito procvjetao nakon zatvaranja Kazališta „Verdi“. Usprkos svim poteškoćama i u poslijeratnom razdoblju, unatoč konkurenciji, mnoge su izvrsne umjetničke skupine nastupile u Kazalištu „Verdi“ poput *Compagnia di Jole Pacifici e Gino Bianchi*, Tršćanskog kvarteta (August Janković i dr.), tenora Beniamina Giglia te nekoliko poznatih glumaca među kojima su Febo Mari, Cesco Baseggio, Luigi Carini, Fosco Giachetti, Ema i Irma Gramatica, Maria Melato, Tatjana Pavlova, Gualtiero Tumiatu itd. Izvodila su se djela suvremenih pisaca poput Luigija Pirandella, Sema Benellija, Luigija Chiarellija, Sabatina Lopeza i tada

13 Antun Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, *Prošlost Zadra IV / Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. (Zadar: Matica hrvatska 2011.), 599. Braća Bersa, Bruno, Josip, Blagoje i Vladimir bavili su se umjetnošću, neki profesionalno, a neki amaterski. Njihov otac Ivan bio je pravnik i javni tužilac u Zadru, a poslije u Dubrovniku.

14 HR-DAZD-252/4.1. Zapisnici Skupštine dioničara i sjednica Glavnog odbora iz 1901. Gianbatista Filippi predložio je 18. veljače promjenu naziva društva iz *Società del Teatro Nuovo* u *Società del Teatro Verdi*, a od srpnja 1901. obrasci zapisnika sjednica naslovljeni su *Teatro Giuseppe Verdi*. Godine 1913. i *Teatro comunale* u Rijeci dobiva naziv *Teatro comunale Giuseppe Verdi*, današnje HNK pl. Ivana Zajca. U fondu Novog kazališta u Zadru pronalazimo neke dopise tamošnje uprave u vezi s repertoarom.

15 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 79.

16 Coen, *Isto*, 79. Autor ih naziva „dirigente d'origine piccolo borghese“, a pretpostavlja one bez plemićkog naslova.

17 Aldo Meštrović bio je vlasnik kino-kazališta „Garibaldi“ (ex „Parigi“), „Nazionale“ i kina „Impero“, 1942. kina „Vittoria“, Gran Caffea na Novoj rivi, povremeni impresario i dioničar Kazališta „Verdi“. Postoji još nekoliko naziva kina u njegovom vlasništvu koji variraju vremenom (npr. „Centrale“, „Edison“, „Marconi“, „Vienna“; radi se o istom kinu).

18 Teatro Nazionale sagrađeno je 1924. na mjestu nekadašnjeg *Teatra Nobile*. Na tom se mjestu danas nalazi Hrvatsko narodno kazalište Zadar.

19 Ente Nazionale Industrie Cinematografiche.

moderne komedije Darija Niccodemija.²⁰ Priređivani su također nastupi i predstave domaćih društava, npr. Filharmonijskog i filodramatskih sekcija Gimnastičkog društva, *Dopolavoro*, *Balilla* itd. Godine 1936. Kazalište „Verdi“ je zatvoreno zbog nedostataka na konstrukciji zgrade koji se nisu mogli ukloniti osim temeljitom preobrazbom. U ovom razdoblju Zadar broji oko 20 000 stanovnika.²¹ Kazalište „Verdi“ izvlašteno je te ga je otkupila općina, a rekonstrukcija je povjerena arhitektu Vincenzu Fasolu i Paolu Rossiju de Paoli, graditelju novog Bolzana. Pripremni radovi na rekonstrukciji započeli su tek 1942. u tijeku rata kada je kazalište dodatno oštećeno savezničkim bombardiranjima. Oštećenje zgrade nije bilo toliko da se nije moglo rekonstruirati, ali je dolaskom nove komunističke vlasti odlučeno da se zgrada u potpunosti sruši, dok su masivne grede poslužile za izgradnju mosta kod sela Karina. Spomenut ćemo i epizodu u zimi 1944./1945. kad je u zadarskoj luci bila privezana britanska teška krstarica „Colombo“ koja je među posadom imala više visokoobrazovanih časnika, od kojih su neki bili u izvidničko-obavještajnoj misiji. Prema iskazima suvremenika znalo se dogoditi da se u porušenom gradu u potpunom mraku susretnu, pa i sukobe, partizani i ekspedicije engleskih saveznika koje su bile u potrazi za vrijednostima. Pustošenje vrijednih predmeta iz zadarskih interijera nastavilo se i u ranim poratnim vremenima.²² Dana 27. ožujka 1945. u funkciju je stavljeno Kazalište „Nazionale“ koje će se preimenovati u Narodno kazalište, na čijem je otvaranju bio predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor.²³ Na mjestu nekadašnjeg Kazališta „Verdi“ sagrađena je stambeno-poslovna zgrada.

Zadar za vrijeme djelovanja Novog kazališta

Godine 1813. austrijska je vlast obnovila rad gradskog *Casina* (plemičkog) u kojemu su se okupljali gradski plemići i intelektualci radi zabave. Godine 1821. osniva se *Società del Casino* (neki tvrde da se zapravo radilo o čitaonici), a spominje se i Café „Casino“ pa se može pretpostaviti da se radilo o kavani koja je raspolagala nekom periodikom, novinama i časopisima.²⁴ Zaslugom Pietra Alessandra Paravije,

20 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 80.

21 Vera Graovac, „Populacijski razvoj Zadra“, *Geoadria* 9 (2004), 1, 51-72. „Prema prvom popisu nakon Prvoga svjetskog rata provedenom 1921. godine Zadar je imao 15 804 stanovnika, a deset godina kasnije 17 358 stanovnika.“

22 Antun Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 743.

23 Igor Žic, „Nekoliko knjiga, autora i opažaja o problemu Gabriele D'Annunzija u Rijeci“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 61 i 62 (2020), 197-208. „Mora se spomenuti da je Nazor prevodio D'Annunzija i da je točno znao sve njegove dobre i loše strane kao pisca.“ Autor donosi opsevnaciju *poeta soldato* D'Annunzija (Nazor je također bio pjesnik i vojnik, op. a.).

24 Šime Peričić, „Povijest Zadra u XIX. stoljeću“, *Prošlost Zadra IV / Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. (Zadar: Matica hrvatska 2011.), 150.

profesora Sveučilišta u Torinu, koji je gradu poklonio svoju veliku knjižnicu, 1855. u Gradskoj loži otvorena je javna knjižnica. Godine 1848. godine proglašena je sloboda tiska pa se uz dosadašnje novine *Gazzetta di Zara* (1832. – 1850.) i *Zora dalmatinska* (1844. – 1849.) počinju tiskati *Glasnik dalmatinski* (*Osservatore Dalmato*, 1849. – 1866.), od 1862. *Narodni list* (*Il Nazionale*) kao glasilo narodnjaka, 1860. *La Voce dalmatica*, 1866. *Il Dalmata* kao autonomnaško glasilo, 1870. *Katolička Dalmacija* kao pravaško glasilo i razni književno-gospodarski i pravnički listovi i časopisi. Glazbeni život bio je odavno na visokoj razini jer cijelo vrijeme djeluje Plemičko kazalište (*Teatro Nobile*, 1783. – 1882.).²⁵ Razne umjetničke skupine koje su boravile u Zadru, ali i litalice prema talijanskoj tradiciji, davale su predstave na gradskom trgu gotovo svaku večer.²⁶ Izvođene su predstave talijanskih autora među kojima su najviše bile zastupljene *opere buffe* (npr. Gaetana Donizzetija), dok su predstave na hrvatskom jeziku uglavnom održavane u Narodnoj čitaonici i dvorani varijetea „Battara“ u uličici preko puta Novog kazališta.²⁷ Djelovala je i gradska²⁸ i vojna glazba, a 1858. utemeljeno je Filharmonijsko društvo (*Società Filarmonica*), čija je temeljna zadaća bila svestrano širenje glazbene umjetnosti, okupljanje i podučavanje svih ljubitelja glazbe. Godine 1876. osnovana je *Società Filodrammatica* „Paravia“ kao diletantska²⁹ umjetnička skupina. Hrvatske diletantske skupine također aktivno sudjeluju u društvenim zabavama pri čemu se isticalo društvo Hrvatski sokol. Također, mnoga su gradska društva u sastavu imala pjevačke i tamburaške sekcije, a 1908. nastalo je i Hrvatsko pjevačko i glazbeno društvo „Zoranić“. Čest i popularan oblik gradske zabave bilo je priređivanje plesova. Naročito su bili posjećeni plesovi koje je organizirala *Lega nazionale*,³⁰ a slično su priređivala i druga gradska dobrotvorna društva. Posebna su atrakcija bili krabuljni plesovi (*ballo mascherato*). Osim putujućih glazbenih i glumačkih umjetničkih

25 Sabalich, *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro*, 228-331. Dana 18. siječnja 1882. nakon katastrofalnog požara u *Ring Theater* u Beču i sličnog u *Teatro La Fenice* u Veneciji, *Teatro Nobile* je bilo zatvoreno za javne i privatne zabave jer nije udovoljavalo sigurnosnim uvjetima. Zgradu je 1887. kupio veleposjednik Pietro Paparella te ju je neko vrijeme koristio kao tvornicu konopa i skladište brašna.

26 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 78.

27 Peričić, „Povijest Zadra u XIX. stoljeću“, 235. i Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 755.

28 Peričić, *Isto*, 235. Autor navodi da je Gradsku glazbu (*Banda cittadina*), osnovanu 1889., financirala Općina za razliku od prethodno utemeljenog (1871.) Društva gradske glazbe koje je zbog materijalnih teškoća prestalo postojati.

29 Katica Burić, *Glazbeni život Zadra u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.), 88. „Tek oko sredine 19. st. pojam diletant (*dilettante*) ustalio se u svakodnevnom govoru, ali se izgubio prijašnji smisao. Pod tim pojmom razumijevale su se osobe koje su se bavile glazbom prvenstveno iz ljubavi.“ Za pretpostaviti je da se navedeno odnosi i na glumačke skupine.

30 O društvenom i političkom utjecaju *Lega nazionale* vidi više u Ivan Buttignon, „Lega Nazionale e Governo Militare Alleato“, *Quaderni*, 24 (2013), 63-116.

skupina grad su posjećivale i razne akrobatske, gimnastičarske, mađioničarske i druge zabavljачke skupine.

Godine 1868. započelo je rušenje obrambenih bedema te je Zadar proglašen otvorenim gradom (nije više bio utvrda). S gradnjom Nove rive i brojnih zgrada (trokatnica i četverokatnica) u gradskoj jezgri počeo se mijenjati njegov dotadašnji izgled, ali i način življenja. Radove na zgradama i prometnicama pospješio je i očekivani dolazak cara Franje Josipa u Zadar. Prilikom dolaska 1875. caru je pokazano i Novo kazalište. Osnovni pečat zadarskoj arhitekturi s kraja 19. stoljeća davao je neoklasicistički niz stambenih zgrada na Novoj rivi i neorenesansne reprezentativne građevine kao što su kazalište, sud i banke. Sakralni objekti težili su neogotičkom stilu. Kod jednog dijela javnih zgrada prevladavao je sjevernjački ukus bečkih i gradačkih arhitekata, ali značajan sloj bogatih građana bio je skloniji klasičnijem stilu talijanskih centara kao što su Trst i Venecija.³¹ Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće pojavila su se i secesijska strujanja, kako u arhitekturi tako i u umjetničkom obrtu, pokućstvu i knjižarstvu. Thomas Graham Jackson, engleski arhitekt, povjesničar umjetnosti i projektant dovršenja zvonika zadarske prvostolnice, donosi zanimljiva zapažanja: „Ova sloboda stila i nepostojanje konvencionalnih zabrana čine zaista zanimljivim i poučnim studiranje dalmatinske arhitekture nama, arhitektima jednog vremena koje zbog svojih prilika mora bezuvjetno biti eklektičko.“³² Od 1864. grad je bio osvjetljen petrolejskim umjesto dotadašnjim uljnim svjetiljkama, a gradnjom elektrocentrale 1894. postupno se uvodi električno svjetlo kojim su se osvjetljavale glavne ulice, trgovi i neki poslovni prostori. Trgovina i promet odvijali su se prvenstveno morem. Grad je bio povezan s cijelim jadranskim bazenom parobrodovima poduzeća Lloyd iz Trsta, *Navigazione generale italiana* i nekoliko drugih parobrodarskih društava. Godine 1864. otvoren je telegrafski ured, a od 1894. uspostavljaju se i telefonske mreže. Zbog stalne opasnosti od požara 1880. ustrojeno je dobrovoljno vatrogasno društvo (*Corpo dei pompieri volontari*) i opremljeno tada modernom opremom bečkog poduzeća „Knaust“. Vatrogasno društvo svojom je svestranošću obogaćivalo društveni i sportski život grada te redovito priređivalo veliki ples s lutrijom. Uz već postojeće Plemićko i Novo kazalište grad je početkom 20. stoljeća dobio i kinematografe („Parigi“, „Radium“, „Marconi“ itd.). Prvi filmovi prikazivali su se do tada u „Grand hotelu“ za mali broj gledatelja. Sve su navedene zgrade bile smještene na poluotoku te je tako još više obogaćen zabavni život gradskog stanovništva. Uzmimo u obzir podatak da je Zadar 1912. imao 13 000 stanovnika i čak tri kinematografa te su građani mogli birati zabavu kao da žive u

31 Stagličić, „Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru“, 306. „Dva stilska razdoblja koja godina 1868. otprilike dijeli su klasicizam i neostilska arhitektura (historicizam) do Prvoga svj. rata.“

32 Stagličić, *Isto*, 338.

nekome od velikih europskih gradova.³³ Uz „Grand hotel“ istaknut ćemo i hotel „Bristol“ kao i otmjene kavane Café „Lloyd“, Café „Cosmacendi“ i Café „Central“. Bilježi se i pojava organiziranog turizma, a grad posjećuju mnoge ugledne i poznate osobe (članovi carske obitelji, političke i vojne osobe, arhitekti, putopisci, itd.). Jedno od nezaobilaznih mjesta razgledavanja grada bio je gradski perivoj gdje je od 1896. gradska glazbena kapela davala koncerte.³⁴ Šezdesete godine obilježio je i razvoj fotografije pa su uz stalne atelijere (npr. J. Brčić, poslije N. Andrović, T. Burato) brojni fotografi i avanturisti obilazili provincijske gradove nadajući se masovnim snimanjima i brzoj zaradi. U Zadru je, kao i u ostalim mjestima koja su imala kazališta, bio običaj da se poznatiji glumci i glumice putujućih umjetničkih skupina fotografiraju kod lokalnog fotografa. Takve bi se fotografije izlagale na oglasnim mjestima kazališta, a upravi kazališta po običaju bi se ostavio primjerak s posvetom.³⁵ Osnivaju se brojna i razna društva među kojima je potrebno istaknuti prvo humanitarno društvo na načelima Crvenog križa Domoljubno potporna zadruhu gospojinsku u Dalmaciji (1878.), društvo „Pro Patria“ (*Lega nazionale*, 1887.) u kulturno-prosvjetnom kontekstu i Društvo za poljepšavanje grada Zadra (1892.) koje se bavilo sastavljanjem projekata i nacrtu u svrhu poboljšanja izgleda grada i veće udobnosti gradskog stanovništva. Društva se najčešće sastaju u čitaonicama poput gradskog *Casina* (*Gabinetto di lettura*, 1821.), Narodne čitaonice (1863.), Hrvatske čitaonice (1895.) u kojima se zbivaju i glazbene priredbe, književne večeri, predavanja, tečajevi i slično. Krajem 19. stoljeća osnivaju se i strukovne škole namijenjene školovanju gradske djece za rad u industriji, mehaničarstvu i trgovini.

Želja za novim spoznajama u znanosti i razna tehnička otkrića mijenjala su svakodnevicu druge polovice 19. do prvog desetljeća 20. stoljeća. To je razdoblje druge industrijske revolucije koju su obilježili tehnički pronalasci, nova pogonska goriva i izvori energije, razvoj znanosti, društvene promjene, radnički pokreti i nove ideologije s obzirom na velike promjene u gospodarstvu, a pojavili su se i mnogobrojni novi sportovi. Sportska društva koja su njegovala gimnastiku, veslanje, mačevanje, jahanje, streljaštvo i biciklizam također su priređivala vježbačke i natjecateljske priredbe za javnost. Uz kina i sportove pojavili su se i fonogrami, prve ilustrirane razglednice, a novine su pratile vijesti poput zračnih akrobacija, prve žene s položenim vozačkim ispitom, potonuće „Titanika“, itd. To razdoblje od 70-ih godina 19. stoljeća pa do Prvoga svjetskog rata naziva se i *la belle époque*. U Zadru nije bilo veće industrije pa tako ni izgrađene radničke klase, no ipak se relativno rano počinje osjećati aktivnost usmjerena na unapređivanje života i rada radnika. Kako malobrojni radnici nisu bili socijalno osigurani, nastojali su to nadomjestiti

33 Stagličić, „Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru“, 388.

34 Stagličić, *Isto*, 389.

35 Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 701.

uzajamnim pomaganjem. Tako je 1866. osnovano Društvo za međusobnu pomoć (*Società di mutuo soccorso*), 1874. Zadarsko tipografsko društvo (*Società tipografica zaratina*) i 1877. Zadarsko radničko društvo (*Società operaia zaratina*). Pored tipografskog osnovana su i druga strukovna udruženja koja su se brinula o svojim članovima. Radnička i sportska društva, uključujući i ona vojna, prosvjetna kao i razna druga, pronalazimo u spisima Novog kazališta, najčešće u molbama za ustupanjem prostora kazališta radi organizacije konferencija ili priredaba. Posredstvom novina *La voce degli opera italiani e dalmati* već osamdesetih godina iz Ancone u Dalmaciju došao je val socijalističkih ideja kada se javljaju revolucionarni zagovornici promjene stanja, ali kako je list bio i protuaustrijski, vlasti su ga zabranjivale. Tako je 1897. osnovano društvo Socijalna demokracija (*Democrazia sociale*) koje je zahtijevalo od Sabora proširenje izbornog prava na sve radništvo, a već 1892. počeo se slaviti Prvi svibnja, koji je dotad zadarsko građanstvo slavilo kao simbol proljeća.³⁶ S vremenom se počinju održavati i javni radnički zborovi i druge manifestacije s obzirom na sve brojnije radništvo kao i općenito rastuće stanovništvo u gradu. Ovdje je bitno napomenuti i probleme seljaka te kolonatskih (polufeudalnih) odnosa u Dalmaciji jer će Kraljevina Jugoslavija agrarnu reformu provesti tek 1931. godine. Naime, austrijska uprava je nakon četiri stoljeća mletačke vlasti potvrdila dio plemstva koji se financirao iz svojih veleposjeda na kopnu i otocima te tako bio neovisan. Taj je sloj u kulturološkom pogledu bio još važan po tradiciji, a imao je i razmjerno jak utjecaj u politici. Tijekom cijele austrijske uprave u Zadru su radili i živjeli brojni državni službenici različitih nacionalnosti. Kultura, jezik i običaji Talijana, Austrijanaca, Čeha, Srba, Mađara i drugih miješala se s tradicijom domaćeg hrvatskog građanstva. To je životu u gradu davalo naglašeni međunarodni prizvuk, što je pridonosilo otvorenosti novim idejama, a ujedno i bržem napredovanju prema tadašnjim europskim standardima.³⁷ U strukturu koja je imala utjecaja, a posebno interesa za kulturu spadala je akademska mladež koja se uglavnom školovala na sveučilištima unutar granica Carevine, a posebno onima na području Veneta i Lombardije. Tradicija studiranja na padovanskom sveučilištu nastavila se i nakon što je Veneto ušao u sastav Kraljevine Italije. Ostali dio građanstva bili su poduzetnici koji su se bavili građevinskim investicijama i najmom, trgovinom i ugostiteljstvom, zatim zanatski sloj građana te radništvo u najširem smislu tog pojma. Tek je neznatno bila razvijena industrija, najvećim dijelom prerađivačka (nekoliko tvornica likera i suvremenih mlinova). S obzirom na svoju temeljnu upravnu funkciju Zadar je u to vrijeme bio grad visokog i srednjeg časništva i činovništva iz različitih dijelova austrijske carevine koje je metodom administrativne rotacije često mijenjalo mjesto službovanja. U gradu je djelovao i vrlo razgranat policijski aparat koji je osim

36 Peričić, „Povijest Zadra u XIX. stoljeću“, 227.

37 Stagličić, „Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru“, 390.

službujućeg kadra imao široko razvijenu doušničku mrežu, a prvenstveni zadatak joj je bio osluškiavanje pulsa slobodoumnijih i politički nepoćudnih građana.³⁸ Zanimljivo je spomenuti vojnog zapovjednika u Zadru i namjesnika u Dalmaciji (1881. – 1885.) austrijskog feldmaršala Stjepana Jovanovića podrijetlom iz Like, koji je bio poznat po sustavnom provođenju germanizacije tako da se i službeni kadar navikao na komunikaciju na talijanskom teško snalazio, a pokazivao je i animozitet prema narodnjacima, što nam govori o razmjernoj krutosti austrijske uprave.³⁹ Ipak, prema austrijskim mjerilima Zadar je u 19. stoljeću bio relativno bogat i sređen glavni grad Kraljevine Dalmacije što svakako jest bio u usporedbi s razdobljem koje je uslijedilo i kad su se dogodila dva svjetska rata i dva velika egzodusa gradskog stanovništva, od 1918. do 1921. i onoga od 1943. do 1947. U oba su slučaja postojali optanti.

Za razumijevanje vremena u kojemu djeluje Novo kazalište važno je istaknuti dvojicu tada najznačajnijih zadarskih umjetnika. Prvi je slikar Francesco Salghetti-Drioli (1811. – 1877.) koji je održavao veze kako s Niccolòm Tommaseom⁴⁰ tako i s biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, Ivanom Kukuljevićem i Franjom Račkim, a koji je autor djela „Sloga južnoslavenskih naroda“ (1870.). Drugi je glazbenik Nikola Strmić (1839. – 1896.) i njegova opera „Madre Slava“ (1864.). Samo iz naziva tih djela razvidna je probuđena ilirska (južnoslavenska) ideja, iako su obojica umjetnika, školovana u Italiji, pripadala autonomaskim krugovima koje je podržavala austrijska uprava (austroslavizam). O tom svojevrsnom umjetničkom i političkom eklekticizmu i vjeri u „novo“ svjedoči nam i opis Zuccarove⁴¹ slike na stropu Novog kazališta znakovitog naziva „Il trionfo del Progresso“. Na toj političkoj mikrorazini jednoga grada u austrijskom carstvu radilo se zapravo o idealiziranoj, imaginarnoj slici Dalmacije, koja je nestala smrću njezinih vodećih ideologa, napose Tommasea i Salghetija, ali i vođe autonomaša Antonija Bajamontija te vođe narodnjaka Mihe Klaića. Osjećaj jedinstva prostora nestajao je polako do Prvoga svjetskog rata s istodobno rastućom netolerancijom i negiranjem.⁴²

38 Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 403.

39 Vidi više u: Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, (Split: Marjan tisak, 2004.), 167.

40 Francesco Madirazza, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, (Split: Narodna tiskara, 1911.) 371-372. Riječi N. Tommasea i njegovo poimanje Dalmacije: „Ma degli abitanti taluni trovai più di prima sollecità del perfezionare le si neglette colture; solleciti delle antichità patrie, e della purità dell ilirica lingua, miseramente straziata nelle città: trovai le lettere, la musica, la pittura, la botanica... la guzla ed il pianoforte.“

41 Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 535. „... opremio je svojim djelima tri dalmatinska kazališta, Bajamontijevo u Splitu, Novo kazalište u Zadru i Mazzolenijevo u Šibeniku.“

42 Travirka, *Isto*, 529.

Odnosi Glavnog odbora Kazališta s državnim vlastima i državne subvencije

Analizom dokumenata Glavnog odbora Kazališta kao i finansijskih spisa razvidan je bitno drukčiji odnos austrijskih vlasti i talijanskih vlasti prema Kazalištu.

Da bismo potkrijepili tezu o toj razlici u odnosima, istaknut ćemo neke dokumente iz vremena austrijske i talijanske uprave upućene najvišim državnim vlastima. Prvi je primjer skica dopisa od 26. listopada 1866. godine, naslovljena *A Sua Sacra Imperiale Reale Apostolica Maesta Francesco Giuseppe I.*, a kojom uprava Novog kazališta izvještava cara da je kazalište otvoreno, ukratko opisuje okolnosti i potrebu utjecaja vlasti na umjetnike i umjetnost, ali ističe da prihodi kazališta nisu dostatni za održavanje predstava te ga mole za subvenciju (ili naknadu za korištenje lože predviđene za javnu vlast). Uprava se poziva na kazališta u gradovima Pragu, Beču i Trstu koji uživaju potporu općine i države napominjući kako je Dalmacija daleko od velikih centara i da je civilizacija koncentrirana u glavnom gradu, odnosno Zadru.⁴³ Primjer iz razdoblja talijanske uprave je dopis uprave kazališta (predsjednika Carla Höeberta) upućen 14. prosinca 1932. senatoru Antoniju Cippicu u Rim u kojemu se uz kratku povijest kazališta napominje da je kazalište još uvijek jedna od glavnih institucija „nacionalnih i političkih manifestacija“ te da ugošćuje velike talijanske umjetnike (koji se nabrajaju u dopisu), ali da se razmišlja o zatvaranju zbog ekonomskih razloga. Spominje se slučaj Teatro Nobile koje je svojevremeno završilo kao skladište brašna u rukama nekog „pohlepnog i ne baš korektnog privatnog spekulanta“. Uprava je (s ovlaštenjem 47 od 48 dioničara) kazalište adaptirala u kino (voditelj kina bio je Umberto Donati koji „uživa dobar glas u javnosti“) te je tako uz privremene subvencije i olakšice općine i provincije uspjela odgoditi odluku o zatvaranju. Potom se uprava žali na poslovanje poduzetnika Alda Meštrovica, vlasnika kina „Nazionale“, koji za vrijeme preuzetih građevinskih radova na kazalištu „Verdi“ nije platio ugovorene obveze, a koji je kupovao lože u navedenom kazalištu novcem zarađenim na njima te da je paralizirao i sabotirao rad kazališta „spekulirajući o domoljublju pokušavao postati monopolizator svih poduzeća“. Zatim se utvrđuje da je transformacija kazališta u kino potrebna i moli podrška senatora Cippica kao „čovjeka od slova, pjesnika i umjetnika“. Uprava kazališta ističe i da se uvijek vodila isključivo umjetničkim namjerama. Iste i slične primjedbe na navedenog poduzetnika (npr. na koncesiju za usluge oglašavanja i nekorektno poslovanje) nailazimo i u dopisu uprave gradonačelniku (*podestà*) Giovanniju Salghettiju-Driolliju. U dopisu od 20. ožujka 1933. godine gradonačelniku se također dostavlja popis umjetnika i repertoar te detaljniji opis troškova operne sezone te se moli neto 45 000 lira subvencije, s nadom da će taj novac pokriti troškove. Sličan

43 HR-DAZD-252/3.6 Dopisi Glavnog odbora Novog kazališta drugim ustanovama, društvima i pojedincima.

dopis je npr. i onaj senatoru Nataleu Krekiću od 11. prosinca 1935. u Rim u kojemu se ističe da subvencija ne smije biti „smiješna“ (*beffardo*) jer kazalište ne raspolaže materijalnim sredstvima. Napose ga se moli da utječe na glavne upravitelje *Corporazione Nazionale del Teatro* za dodjelu sredstava za opernu sezonu jer se u suprotnom ne može naći impresario koji bi prihvatio rizik. Senatora upućuju i u situaciju prošle operne sezone kad je gradonačelnik unaprijed dao kazalištu određeni novčani iznos predviđen proračunom Prefekture (*Governo*) koji je unaprijed bio uplaćen i impresariju, ali je od Prefekture taj iznos izostao. Nezavidnu financijsku situaciju i probleme održavanja zgrade za vrijeme Kraljevine Italije prilično dobro ilustrira i spis od 2. veljače 1925. upućen prefektu u kojemu ga se obavještava da je Ured za javnu sigurnost (*Commisione di vigilanza del Governo*) procijenio da kazalište ne udovoljava zahtjevima zakona na snazi. Podsjeća ga se na prošli austrijski režim:

„Takvi posjeti-intervencije vršeni budnim okom i neprijateljskom dušom onih koji u neprijatelju traže slabu točku na koju je bolje i lakše udariti...dakle, stara austrijska policija sastavljena od dobro uvježbanih elemenata nikada nije uspjela pronaći točku koja je opravdavala zatvaranje te da je dobro poznato da je kazalište zajedno sa svojim gradom proživjelo mračna vremena strane dominacije.“⁴⁴

Zatim se navodi da se ne radi o provjeri prema novom zakonu (stari zakon koji se odnosi na javne prostore je iz 1889.) i da se radi o *bagattelli*, tj. tek nekoliko tisuća lira potrebnih za građevinske adaptacije koje će biti poduzete kako bi se uklonili nedostaci, a zatim slijedi njihov opis.

Vratimo se dopisu caru Franji Josipu iz kojega vidimo da je glavni adut uprave Novog kazališta činjenica da je Zadar glavni grad Kraljevine Dalmacije i da je prilično udaljen od ostalih kulturnih centara. Odgovor austrijskih upravnih tijela nije izostao. U prilog tomu govore nam priznanice i dopisi Glavnom odboru kazališta o izdašnim subvencijama za kazališne sezone i neke radove, kako od Općinske uprave (*Amministrazione comunale*) tako i od Kotarskog poglavarstva i Namjesništva (*Capitanato distrettuale / Consigliero di Luogotenenza*) od 1884. sve do 1915.⁴⁵ Naime, čak i u ratnoj 1915. godini pronalazimo dopis od 30. ožujka Glavnog odbora kazališta (u potpisu V. Perlini) Kotarskom poglavarstvu: „Potpisnik se obvezuje da će udovoljiti navedenim uvjetima za prilagodbu kina u kazalištu i traži da se konačna koncesija dodijeli što je prije moguće“, kao odgovor na dopis od 6. kolovoza 1914. vjerojatno vezan za subvencije radova. Iz korespondencije s Kotarskim poglavarstvom razvidno je da je austrijska uprava detaljno upućena u sve radove u kazalištu poput uvođenja električne struje (inženjer Domenico Carminatti 1904. ovlaštena je osoba za provedbu projekta), održavanja vodovoda, nabavki novih ra-

44 HR-DAZD-252/3.6 Dopisi Glavnog odbora kazališta, dopis Prefektu od 2. veljače 1925.

45 HR-DAZD-252/3 Uprava Društva i dioničari, Vladine i općinske subvencije.

svjetnih tijela radi povećanja sigurnosti od požara te participira u radovima, no uprava kazališta bila je dužna plaćati (uz komunalne troškove i opće osiguranje od požara) i neke izdatke poput osiguranja od nesreće na radu, zatim policijsko osiguranje pri priredbama plesova kad se kao polog ostavljala određena svota koja će biti naknadno isplaćena u dobrotvorne svrhe (*Commissione di pubblica beneficenza*) i slično. Ako uzmemo u obzir da su u Italiji državne subvencije bile ukinute 1868. godine, da su bile na dobrovoljnoj osnovi i da kazalište u Šibeniku (*Teatro Mazzoleni*) nije dobivalo niti općinske niti vladine subvencije⁴⁶, a koje je imalo i znatno manju publiku, zaključujemo da je Novo kazalište u Zadru za vrijeme austrijske uprave bilo u privilegiranom položaju.

Što se tiče subvencioniranja kazališta i uloge Općine (*Comune di Zara*) za vrijeme Kraljevine Italije, situacija je izgledala ovako: „R. Prefektura obavještava me (gradonačelnika) da je Ministarstvo korporacija (*Ministero delle Corporazioni*) potvrdilo dodjelu bespovratnih sredstava od 10 000 lira. Da bi se taj iznos uplatio, potrebno je dostaviti detaljno izvješće o razvoju i ishodu upravo održane sezone“, dopis od 13. prosinca 1933.

Dakle Općina bi uplaćivala onoliki iznos koliki bi odobrilo Ministarstvo u Rimu, u podnaslovu (*Corporazione dello Spettacolo*) i s prefektovom potvrdom. U dopisu svim prefektima iz 1932. Ministarstvo uz ostalo navodi da se ograničena i skromna sredstva moraju podijeliti samo među onim kazalištima koja će posebna komisija preferirati s obzirom na program i ciljeve, da iznos ne smije služiti kao financijska osnova, da se svi potrebni troškovi moraju obaviti s najvećim oprezom i bez beskorisnog rasipanja novca, kako bi troškovi predstave bili što niži, uz posljedičnu mogućnost da cijene ulaznica za kazalište budu vrlo niske i uz kriterije „poput i štoviše kao opipljivi dokaz interesa i odobravanja fašističke države“. Iz korespondencije s gradonačelnikom vidimo da su ti iznosi bili rijetki i skromni, ali ipak je kazalište „Verdi“ i u talijanskom razdoblju ugostilo mnoge slavne umjetnike, barem do 1928./1929., kad su subvencije bile uplaćivane gotovo svake godine jednom. Sve do 1930. Općina je, čini se, imala veću autonomiju u odlučivanju o subvencijama. Primjer je dopis Općine od 28. travnja iste godine: „... spomenuta svota plaćena komunalnim poduzećima za djelomično podmirenje duga koji ovo Kazalište duguje spomenutim poduzećima za opskrbu vodom i električnom energijom.“ Ponekad bi ponuda neke umjetničke skupine bila upućena gradonačelniku ili povjereniku Prefektore pa bi se taj dopis prosljedio upravi kazališta uz preporuku, npr. „Snažno apeliram na kompanijin osjećaj patriotizma... te se daju najveće moguće olakšice za njezin nastup u gradu.“⁴⁷

46 Cristina Scuderi, „The Management of Opera in Istria and Dalmatia (1861-1918): A Preliminary Survey“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik* 49 (2018), 252.

47 HR-DAZD-252/3.6 Compagnia Annibale Betrone, Siena, dopis Općini Zadar od 21. veljače 1929.

Komisiju za dodjelu subvencija kao i komisiju za sigurnosni nadzor javnih prostora imenovala je krovna politička organizacija *Associazione Nazionale Fascista dell'Industria Italiana*, odnosno njezine podorganizacije kao *Associazione Nazionale Fascista delle Industrie dello Spettacolo*⁴⁸ (*della Dalmazia, Unione provinciale di Zara*), a postojao je i poseban sindikat za radnike u kinima i kazalištima (uključujući i kazališne agente, impresarije, glazbene izdavače i trgovce u filmskoj industriji) – *Federazione Nazionale Sindacati Fascisti dello Spettacolo*, koji bi često predlagao i umjetničke skupine. Ta bi organizacija prikupljala podatke o poduzećima i njihovu radu (zaposlenicima, prihodima, gostovanjima umjetničkih skupina, ugovorima itd.) te ih upisivala u svoj registar. Izvještavala je Prefekturu i usko surađivala sa sindikatima te tako uređivala pravila poslovanja i ekonomski tretman radnika u pojedinoj industriji. Na primjer za kina i kazališta: niže cijene ulaznica (najmanje 30%) za pojedine praznike, broj predstava po danu, dostavljala je publikacije s umjetničkim programima, oglašavala nacionalne proizvode, skupljala sindikalne i druge razne doprinose (ako ih poduzeće ne bi uredno podmirivalo, bilo bi upisano u registar poduzeća koja ne ispunjavaju obveze), donosila razne odredbe, npr. popust na karte od 50% članovima Dopolavoro (najviše 50 ulaznica, osim prvih predstava, počasnih večeri i blagdana) i slično. Izvješća o broju predstava i cijeni ulaznica traži i *Istituto Nazionale d'assicurazione contro gl' infortuni sul lavoro* iz Trsta, kako bi mogli procijeniti visinu doprinosa. Propise (u suradnji s navedenim fašističkim organizacijama) o besplatnom ulazu u kazalište i obveznim mjestima u ložama donosi i Ministarstvo unutarnjih poslova, tj. odjel policije. Prefekt i gradonačelnik imaju besplatna mjesta u ložama, a stalne fotelje (*poltrone*) imaju predstavnik vojske, predstavnici Ministarstva financija i porezne uprave, zastupnik društva autora i izdavača i još neke službe. I uprava Kazališta ponekad traži popuste od drugih poduzeća, npr. 1926. od Pomorskog društva iz Ancone za smanjenje usluga prijevoza umjetničkih skupina (odobrenje do 30% cijene prijevoza). Zanimljivo je spomenuti i djelovanje Sindikata glazbenika u Zadru (*Sindacato orchestrale*) kao odjela *Sindacato interprovinciale fascista della Venezia Giulia*, koji upućuje 1935. dopis kazališnoj upravi idućeg sadržaja: „Tehnička organizacija koncerata i glazbenih izvedbi, kao i sastavljanje programa, od sada moraju biti povjereni glazbenicima koje je isključivo odredio sindikat“, što je također razlika u odnosu na austrijsko razdoblje u kojemu pronalazimo dopise zadarskih glazbenika u kojima se žale upravi Kazališta na nepravedne honorare u odnosu na gostujuće glazbenike iz Italije.

Činjenicu da je uprava Kazališta bila u lošoj financijskoj situaciji 1936. godine, iste godine u kojoj će policijskom odredbom Kazalište biti zatvoreno zbog derutnog stanja, tj. građevinskih oštećenja, doznajemo iz dopisa od 24. ožujka

48 Do 1929. godine naziv organizacije je *Federazione Nazionale Fascista; Industrie del Teatro, del Cinematografo ed affini*. Sve organizacije imale su glavno sjedište u Rimu.

u kojemu *Banca Dalmata di Sconto* traži da uprava Kazališta podmiri postojeće dugove i dostavi plan na koji način, kojom imovinom i u kojem razdoblju uprava namjerava izvršiti obećana plaćanja. Od 1933. godine obavijesti o neplaćenim računima nisu rijetke pa tako i one pred obustavu usluga *Società Telefonica delle Venezie*.

Sigurnost, ovlaštenja za predstave i ostala zbivanja u kazalištu

Austrijska je vlast bila izuzetno oprezna pri odobravanju kazališnog repertoara i ostalih zbivanja⁴⁹ u kazalištu, a pogotovo kad bi dolazili izvan austrijskog carstva. Primjer je dopis od 23. svibnja 1914. proslijeđen upravi kazališta od Kotarskog poglavarstva u Zadru (policijski odjel): „Kao rezultat sličnog zahtjeva upućenog lokalnom Namjesništvu, dopušta se da se u kazalištu održi predavanje prof. Alfreda Battellija, novinara iz New Yorka, na temu ‘Put oko svijeta pješice’ s tristo fiksnih fotografskih projekcija. Povezani tekst odobrila je policija (*Polizia di Trieste*) i *Osservatore Triestino*.“ O sigurnosti u zgradi kazališta za vrijeme austrijske uprave brinula se policija.

I talijanska uprava je poput austrijske posebnu pozornost posvećivala repertoaru kazališta te se za svaku predstavu trebao dostaviti popis policiji (*Questuri*) na odobrenje (uz dokaz o plaćenom porezu na državnu koncesiju), a ima i nadležnost izdavanja dozvola za točenje alkohola, zabranjuje pušenje u svim kinima i kazalištima, provodi (i naplaćuje) rad komisije za javnu sigurnost i slično. Neposredno nakon Prvoga svjetskog rata odobrenja za predstave donosio je Ured vojnog povjerenika. Što se tiče sigurnosti u kazalištu za vrijeme talijanske uprave, određenu novčanu naknadu kazališna je uprava plaćala dežurnim vatrogascima i općinskim redarima (*Vigili volontari comunali*⁵⁰) za vrijeme trajanja predstava. Prefektura je, prema korespondenciji s kazališnom upravom, davala ovlaštenja za lutriju, slala dopise o zaštiti nacionalne kulturne baštine i proizvoda (npr. dopis 3. veljače 1930. kao reakcija na pritužbu Ministarstva unutarnjih poslova o nabavi stranog projektora), donosila propise za usluge javnog oglašavanja, osnivala tehničke komisije za nadzor javnih mjesta za zabavu, itd.

49 Sabalich, *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro*, 297., Policijska odredba u vezi s maškarama iz 1866. „Cosi la Polizia passerà a delle misure di rigore, ed anche all’arresto contro quelli che si permettessero d’insultare o di molestare le maschere.“

50 Od 1930. usluge osiguranja kazališta održava *Milizia volontaria sicurezza nazionale, comando 107 legione „Francesco Rismondo“*, poznatije kao „crne košulje“.

Impresariji, kazališni agenti i poduzetnici u svijetu umjetnosti

Uvidom u korespondenciju (i financijsku dokumentaciju) kazališne uprave izdvajaju se dva eklatantna primjera poduzetništva u svijetu medija za vrijeme austrijske i za vrijeme talijanske uprave: onaj Tommasa Burata⁵¹ koji je uz inovacije u fotografiji, politički oportunistički i suzdržanost izuzetno vješto koristio promidžbu u tadašnjim tiskovinama, a koja mu je uz ljubaznost u ophođenju omogućavala pristup i najvišim krugovima austrijske vlasti, i primjer Alda Meštovića kao „industrijskog“ poduzetnika 20. stoljeća, koji se također bavio tiskovnom promidžbom (vlasnik je i poduzeća za oglašavanje), a koji je svoje političke veze (naročito bankarske) nastojao iskoristiti u smislu monopola na svijet umjetnosti i zabave. Ipak, u tom kontekstu treba napomenuti da je i Novo kazalište (1865.) bilo izgrađeno kao poduzetnički pothvat dioničara bez namjere da se njegova stvarna kulturna funkcija osigura stacionarnim kazališnim ansamblom.⁵² S tim u vezi dužnost organizacije kao i plaćanje orkestra pripadala je impresariju s kojim je kazališna uprava potpisivala ugovor. Primjer ugovora od 15. svibnja 1888. s impresarijom Paolom Massiminiem za opere „La Gioconda“ i „Faust“ koji uz popis pjevača sadržava i sastav orkestra pod ravnanjem Antonija Ravasija iz Zadra. Dokumenti iz kojih iščitavamo obveze impresarija su i brojni pojedinačni ugovori s pjevačima i orkestrom iz 1894. koje je sklopio ovlašten impresario Novog kazališta Geremia C. Abriani.⁵³ Ovlašteni impresariji imali su posebne odredbe i dužnosti koje su se regulirale ugovorom sveobuhvatnijeg tipa od uobičajenih u kojemu je stajao prilog sa specifikacijama (*capitolato d'appalto del Teatro Nuovo*) od 36 točaka (točka 7. npr. definira: „Sve umjetnike, dirigente i glazbenike, vođe zborova, koreografe, upravitelje pozornice, šaptače, itd. koje predlaže impresario, a koji su njegova isključiva odgovornost, mora odobriti predsjedništvo kazališta.“, točka 17. govori da će kazališni liječnik u ime kazališta posjetiti umjetnike i glazbenike čak i kod kuće, ali da nije dužan brinuti se o njima, već donijeti izvještaj, točka 32. regulira dužnosti poduzeća (impresarija) prema izvođačima, a točka 33. isplate dotacija uključujući i večernje dohotke, itd.).⁵⁴ Ugovore s kazalištima (umjesto impresarija ili nekog umjetnika) sklapaju i razne kazališne agencije, npr. agencija „Paolo Rocca“ iz Milana, a zatim agencije sklapaju pojedinačne ugovore s impresariji-

51 Travirka, „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“, 669. Travirka navodi da je Tommaso Burato ogledni primjer liberalnog poduzetnika „dramatično proširivši svoju djelatnost fotoizdavaštvom ... od luksuznih albuma i portreta odličnika u velikom formatu, serija slika različitih događaja i konačno da prvih razglednica proizvedenih u Zadru...“

52 Travirka, *Isto*, 754.

53 HR-DAZD-252/6.1.22 Ugovori Uprave kazališta s agentima, impresarijima, glazbenicima i pjevačima (Geremia Conte Abriani)

54 HR-DAZD-252/6.1.21. Ugovor Uprave kazališta s impresarijom, (Geremia C. Abriani)

ma i umjetnicima. Tako se formiraju orkestri i pjevački zborovi prema ugovorenim opernim sezonama, što je ovisilo, naravno, o troškovima dovođenja orkestra iz drugoga grada i isplativosti angažiranja lokalnog orkestra.⁵⁵ Ugovor uprave kazališta s impresarijom (*capocomicom*) ili agencijom regulirao je broj predstava, novčane kazne u slučaju nepoštivanja uvjeta⁵⁶ i izostanka predstava, način isplate (po dolasku i nakon predstave), potpunu zabranu korištenja vatrometa i vatrenog oružja, a impresario je uz obavezan poklon (*regalo*) dobivao i prihod od ulaznica u pretplati, ulaznica na vratima i sjedala u parteru.

Spomenut ćemo i neke poreze pri organiziranju predstava ovisne o ugovoru s upravom kazališta, a koje su najčešće snosili impresariji. U prvom redu to je porez od 10% na bruto prihod od predstave,⁵⁷ zatim porez na imovinu, najam kazališta, autorska i skladateljska prava, porez na licencu (ovlaštenje), porez na oglašavanje, a s vremenom su bili dodani još neki nameti. U razdoblju talijanske uprave plaćanje poreza na autorska djela budno je pratila *Società Italiana degli Autori ed Editori*, što je dodatno opterećivalo kazališnu upravu i impresarije, a o svemu se izvještavala Prefektura i Financijska uprava.⁵⁸ Neki su impresariji nastojali izbjeći posredovanje radi uštede postotka koji je uzimala agencija pa su u tim slučajevima pregovarali izravno s upravom kazališta. S obzirom na konkurenciju među brojnim impresarijima i agentima (gradivo sadrži dopise iz cijele Italije i drugih mjesta⁵⁹ od kojih su najčešći ipak oni iz Trsta i Milana), bilo je i denuncijacije,⁶⁰ sve kako bi se osigurala prednost i sklopio ugovor s upravom kazališta. Početkom 20. stoljeća agencije uz uobičajeni repertoar dodaju i filmove, a gotovo svaka ima i svoj časopis, npr. agencija G. Cambiaggia *Giornale artistico teatrale „Il Palcoscenico“* ili *La Lanterna*,

55 Primjer ovakvog okupljanja orkestra i zbora je popis pjevača *Società corale cittadina* (17 članova), popis članova stranog orkestra (*orchestra straniera*, 11 članova) i domaćeg orkestra (*orchestra paese*, 21 član) pod ravnanjem Giuseppea Zinka, a po narudžbi impresarija Abrianija iz 1894.

56 Neki od uvjeta bili su i da se predstava mora održati s istom opremom i na isti način kao u navedenim kazalištima u Italiji. Također, uprava je zahtijevala od glumaca da izvode one uloge i djela kojima su postigli najveći uspjeh.

57 Scuderi, „The Management of Opera in Istria and Dalmatia“, 263. „The 10% tax on the takings of theatrical performances was introduced with Law no. 4480 of 19 July 1868...thus imposing a direct burden on the proceeds raised by the operator.“

58 HR-DAZD-252/3.5.85 Intendenza di Finanza, dopis 28. studenoga 1933. „Talijansko društvo autora i izdavača obavještava da je Direkcija dužna, uz iznos za autorska prava, i iznos od 1058: 50 lira za porezna prava ... koliko moram prepoznati poteškoće koje Direkcija ima u pripremi kazališnih predstava u Zadru, s obzirom na slabu posjećenost javnosti, ali ipak ne mogu (ne) priznati da postoji zaostatak u plaćanju poreza koje, notorno, sakuplja sama javnost i koje, prema tome, ne opterećuju proračun i mogle bi se, naravno, plaćati svake večeri agentu S.I.A.E.“

59 Npr. Theater Direction Korff-Vollbrecht, Pettan/Steiermark (Ptuj u Sloveniji) i slično. Dopis Glavnom odboru od 18. prosinca 1896.

60 Scuderi, *Isto*, 257. „Certain impresari wrote to managements with the sole purpose of warning them against allegedly unscrupulous colleagues, with the objective of the proposing themselves or-in the case of theatre agents-their own impresari as safe alternatives.“

agencija E. de Monari. Tako u dopisima uz programe pronalazimo i razne novinske recenzije predstava i filmova. Agenti i impresariji za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije trudili su se pri organizaciji turneja u Dalmaciji uključiti sve priobalne gradove koji su imali kazališta (*Teatro Mazzoleni* u Šibeniku, *Teatro Bajamonti* u Splitu, *Teatro Bonda* u Dubrovniku) i ugovoriti što više predstava kako bi snizili troškove turneje, dok su za vrijeme Kraljevine Italije takvi pothvati bili ograničeni samo na Zadar.⁶¹ Za vrijeme austrijske uprave ugovori o predstavama formiraju se s agentima i impresarijima, dok primjerke ugovora i s gradskim društvima u vezi s predstavama pronalazimo tek za vrijeme talijanske uprave u korespondenciji s njihovim voditeljima.

Ustupanje kazališnih prostora

Prostori kazališta ustupali su se tijekom cijelog razdoblja djelovanja, no i u ovom segmentu mogu se uočiti znatne razlike u odnosu uprave Kazališta i korisnika ustupljenog prostora u austrijskom i u talijanskom razdoblju uprave. U austrijskom razdoblju možemo reći da su uvjeti najma bili dominantno stvar uprave Kazališta, dok se u talijanskome razdoblju javlja niz novih okolnosti (pojava sindikata, novih društava s političkim predznakom, nedostatnog financiranja) koje utječu na politiku ustupanja prostora koje je uprava Kazališta do tada provodila.

U austrijskom razdoblju raznim društvima, ali i brojnim pojedincima⁶² koja najčešće organiziraju koncerte, (krabuljne) plesove, ali i predstave i konferencije, ustupaju se prostori kazališta uz najam ili besplatno. Spomenut ćemo neka društva: *Società Paravia*, *Corpo dei pompieri*, *Comitato per dannegiati da incendio*, *Marina da guerra*, *Società „Pro Patria“* (sastanci i plesovi, najam kazališta), *Società operaia*, zatim društvo koje je vrijedno istaknuti s obzirom da se bavi glazbenom djelatnošću – *Società corale cittadina Zara* i društva koja u kazalištu imaju stalne prostorije. To su *Società del Casino* (kavana koju u najmu vodi Antonia Fisser, kasnije Stanislav Orlić⁶³) i *Società Filarmonica* (kazališni orkestar) koja imaju i svoje uprave, ali su

61 Operne sezone moguće je rekonstruirati preko godišnjih izvješća o prihodima i rashodima po umjetničkim skupinama s popisom predstava, zatim raznim pojedinačnim popisima te dva popisa programa sastavljena od predsjedništva uprave, (HR-DAZD-252/6.2.2 i 6.2.3 popisi programa koje je izradila uprava Kazališta)

62 Primjer takvog iznajmljivanja predstavlja dopis nekog Federica Engelsa 1892. kojim traži dopuštenje za izvođenje dramskog djela (*recita*) u korist „Lega Nazionale“ ili dopis nadbiskupa Pietra Doima Munzanija 1932. koji organizira predavanje o moralu, (HR-DAZD-252/6.4, ustupanje kazališnih prostora)

63 U njegovu posjedu je i skladište drvnog i građevinskog materijala, također obavlja popravke u kazalištu (1909. i 1910.). Dopisi Glavnom odboru, Stanislav Orlić – popis radova.

svejedno korisnici u koncesiji, tj. najmu.⁶⁴ Uprava *Società Filarmonica* usko surađuje s upravom kazališta kojoj šalje dopise o koncertima na odobrenje te pozivnice, što nam govori o autonomiji njezina djelovanja u kazalištu za vrijeme austrijske uprave i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata. U dopisu od 10. svibnja 1919. primjerice stoji: „Prema istovjetnom zahtjevu od kazališne direkcije, direkcija *Società Filarmonica* daje pristanak Giomettu Giomettiju (*maestro sociale*) da surađuje na koncertu za Crveni križ, ujedno dodijelivši vlastiti koncertni klavir u tu svrhu.“ Godine 1908., prilikom 50. godišnjice osnivanja, u čast i na dar zaslužnom dirigentu Ravasiju, tad već u odmakloj dobi, *Società Filarmonica* priređuje veliki vokalno-instrumentalni koncert te moli da prihodi budu usmjereni upravi Filharmonijskog društva koji će zatim biti predani dirigentu uz pozivnicu kao podsjetnik na dobročinitelje. Pihodi se dakle uplaćuju ili u fond društva koje organizira događaj, neku dobrotvornu udrugu (npr. pučku kuhinju), dobrotvorne svrhe (npr. obitelji pokojnika), talijanske škole, siromašne studente i slično. Valja spomenuti da je i za vrijeme Austrije i za vrijeme Italije bilo puno gradske sirotinje, pogotovo nakon Prvoga svjetskog rata, pa pronalazimo razne molbe, ali i zahvale, npr. ustanove *Colonia Agricola – Industriale per orfani di guerra* iz zadarskih Arbanasa.⁶⁵ Interesantan je primjer angažiranja siromašne djece iz Italije u *Compagnia Lillipuziani*, voditelja Ernesta Guerre koji je djecu glazbeno osposobljavao, a u Zadru su nastupali više puta od 1906. do 1908.⁶⁶ Nedugo nakon Prvoga svjetskog rata pronalazimo molbe za suradnju i raznih novih organizacija i društava poput *Comitato direttivo d'azione „Italia o morte“* (1919.) ili *Società per l'azione e la propaganda „Nuova Italia“* Zara (1920.). Već 1921. uprava *Società Filarmonica* traži sastanak uprave kazališta, dioničara (vlasnika loža), općinskih i državnih vlasti kako bi se pronašla financijska sredstva te potpisali ugovori za operne sezone, dok se 1925. društvo žalilo upravi kazališta na loše stanje zgrade, odnosno krova koji treba što prije popraviti. Nedostatak novca za održavanje zgrade i nove političke prilike očituju se i češćim angažiranjem gradskih filodramatskih i glazbenih sekcija društava poput *Università popolare*, *Circolo di Canottieri „Diadora“*, *Società Ginnastica*, *Corpo dei pompieri volontari* i nekih akademija iz drugih gradova, a napose društava *Partito Nazionale Fascista*, *Opera Nazionale Dopolavoro*, *Opera Nazionale „Balilla“*, *Associazione Nazionale Combattenti* umjesto profesionalnih orkestara i umjetničkih grupa. Za glazbene poslove djelovao je *Sindacato Nazionale Orchestrale (Sezione di Zara)* i *Corporazione Nazionale del Teatro*, koji su koordinirali rad i kazališne

64 HR-DAZD-252/6.4. Ustupanje kazališnih prostora uz najam ili besplatno.

65 HR-DAZD-252/3.5.72 Dopis od 5. travnja 1929. u kojemu ravnatelj Instituta zahvaljuje Upravi kazališta što je dopustila 45-ero siročadi da besplatno pomaže u kazališnim predstavama.

66 U serijama Ugovori i Dopisi Glavnom odboru kazališta pronalazimo dopise Ernesta Guerre o nastupima „Compagnie Lillipuziane“ iz Beča, Londona, Budimpešte te čak iz Kaira.

uprave i gradskog filharmonijskog društva te na taj način posredno sudjelovali u odlukama o ustupanju kazališnih prostora.

Dokumenti o organiziranju raznih konferencija i sastanaka političke i sindikalne prirode svjedoče o događanjima početkom 20. stoljeća i novim političkim strujama, napose onim socijalnim i nacionalnim. Spomenut ćemo samo neke: dopisi Federacije radnika (*Federazione fra lavoratori*), zatim Sjedinjenih društava u Zadru koja organiziraju znanstvene konferencije o sociologiji te ističu da su „ove konferencije vrlo korisne za unapređivanje obrazovanja i među radnicima“. Organizirane su i brojne konferencije, odnosno prosvjedni skupovi vezani za tzv. *Fatti d'Innsbruck* koje najčešće organizira Društvo talijanskih studenata.⁶⁷ Sva ta događanja odražavala su se na javno mnijenje u Zadru. Kao odraz određenih iredentističkih ideja početkom 20. stoljeća mogu se shvatiti i neki dopisi o imenu kazališta.⁶⁸ Nepoznati autor u jednom dokumentu kaže: „Ime Novo našeg kazališta nema razloga za postojanje. Ovo se ime Novo također nalazi u Statutu, ali tko mu ga je dao? Ni rezolucija društva, ni akt predsjedništva. U Padovi su dugo bila nazvana dva kazališta Nuovo i Nuovissimo, ali kažu mi da danas svako ima svoje ime“,⁶⁹ implicirajući valjda da je ime kazalištu dala Austrija. U tom smislu znakovit je i dokument kazališne uprave iz 1890. prilikom podizanja mramornog spomenika na kojemu je pisalo: „30. studenog 1890. godine dvije tisuće Zadrana okupilo se u ovom hramu umjetnosti, podržano glasovima odanih Dalmatinaca, da zaštite stoljetni latinski talijanski jezik i civilizaciju, društvo Novog kazališta postavilo je.“ Dokument⁷⁰ se obrazlaže riječima: „Ovaj spomenik elegancije i civilizacije sagrađen je po uzoru koji je razvio čuveni talijanski arhitekt, dr. Trevisanato iz Venecije, i nijedan kamen nije postav-

67 Konzervativni krugovi u Beču i Innsbrucku bojali su se da bi izgradnja talijanskog sveučilišta (uz već postojeće i brojne vrtiće i škole) na njihovu teritoriju mogla dovesti do izbivanja političkog radikalizma kao posljedica iredentizma, a u svibnju 1903. njemački su se studenti oštro usprotivili ulasku novog profesora političke ekonomije Giovannija Lorenzonija. Kao odgovor na to talijanski studenti su se počeli masovno upisivati na sveučilište u Innsbrucku tražeći jezičnu podjelu sveučilišta te su se nadali da će događaji u Innsbrucku dovesti do otvaranja talijanskog sveučilišta u Trstu. Dana 27. rujna 1904. ministar obrazovanja odlučio je u Innsbrucku osnovati privremeni pravni fakultet na talijanskom jeziku, a na inauguraciju su došli mnogi talijanski studenti iz drugih austrijskih gradova. Nakon toga su uslijedili neredi i progoni Talijana iz Innsbrucka. Godine 1909. habsburška je vlada predložila stvaranje talijanskog sveučilišta u Beču, ali čak su i u ovom slučaju iredentistički zastupnici odbili prijedlog.

68 Akromim V.E.R.D.I. znači *Vittorio Emanuele Re D'Italia* i koristio se u političke svrhe. Smatra se da je to bila organizacija za ujedinjenje Italije, što za to vrijeme nije nimalo neobično s obzirom na postojanje brojnih tajnih društava.

69 Dopis se nalazi u seriji raznih spisa jer nema nadnevak niti potpis, a u njemu nema ni prijedloga o novom imenu kazališta.

70 HR-DAZD-252/5 Opći spisi o funkcioniranju kazališta, 1890. br. 118.

ljen na kamen, a da nije bio pod vodstvom dr. Klaića. Stoga se protiv te civilizacije koju je dr. Klaić favorizirao prije 25 godina, on danas bori.⁷¹

Poslovanje kazališta

Dokumentacija Skupštine dioničara i Opći spisi Glavnog odbora (predsjedništva) u arhivskom fondu Kazališta „Verdi“ sadržava podatke o poslovanju kazališne uprave. Novo kazalište bilo je u vlasništvu dioničara, vlasnika 48 loža prvoga i drugog reda i 1/48 zgrade. Prema Statutu Društva Novog kazališta (koje je odobrilo Namjesništvo 9. svibnja 1866.) dioničari su osim plaćanja radova pri gradnji kazališta, uplaćivali godišnji iznos (koji se izglasavao iz godine u godinu) kao potporu za održavanje predstava i koji nije smio premašiti više od dvadeset fiorina. Više puta godišnje (nekih godina i jednom mjesečno) okupljala se Skupština dioničara na kojima su bili prisutni uz dva do tri člana predsjedništva i njihovih zamjenika i dioničari, tj. vlasnici loža ili njihovi opunomoćenici. Raspravljalo se o zahtjevima raznih društava i pojedinaca za odobrenjem uporabe i najmom prostora, bilanci za protekle mjesece i godišnjim financijskim izvješćima Glavnog odbora, sklapanju ugovora s agencijama i impresarijima te njihovim ponudama, njihovu ugledu, uvjetima nastupa i sličnom te se glasalo o prijedlozima. Glasalo se također i o izboru predsjedništva uprave, a najmanje jedan član predsjedništva morao je prisustvovati generalnoj probi svake predstave. Dioničari su uskoro bili dužni uplaćivati i pristojbe za održavanje loža (dekoracije, tapeciranje), neke naknade (*canone*) po dionici za pojedinu godinu, npr. „za djelomično pokrivanje prethodnih obveza i onih uzrokovanih mjerama usvojenim protiv rizika od požara“,⁷² doprinose za izvanredne organizacije gradnje, npr. nadgrobnog spomenika ili biste nekom zaslužniku, kao i izvanredne radove (npr. uvođenje električne struje),⁷³ restauracije i popravke, uk-

71 Odnos austrijske uprave prema talijanskoj kulturi i kazalištu bio je iznimno pokroviteljski. U fondu Kazališta pronalazimo prijepis članka iz *Gazzetta austriaca* iz 1858. za vrijeme namjesništva nadvojvode Ferdinanda Maksimilijana, careva brata i velikog pokrovitelja umjetnosti, sa sjedištem u Milanu. Članak, tj. prijepis odnosi se na reformu talijanskog kazališta, posebno onog lombardsko-venecijanske provincije, te se predlaže šira suradnja i razmjena umjetnika između talijanskih i carskog kazališta radi promidžbe nacionalnog repertoara, postizanja izvrsnosti i naravno bogatih nagrada. Novinar *Gazzette* kaže: „Umjetnici bi smatrali da im je čast i sreća što su angažirani za carsko kazalište, jer bi to bila najučinkovitija preporuka za njihovu budućnost. Umjetnik trči tamo, gdje slava i novac potkrepljuju njegov trud.“

72 Primjer je zapisnik Skupštine dioničara od 17. studenoga 1925. „Od dioničara se traži da uplate iznos od 110 lira za svaku pojedinu dionicu, kako bi dolje potpisani mogli platiti redovnu godišnju premiju osiguranja kazališta Giuseppe Verdi od požara.“

73 HR-DAZD-252/4.1 Zapisnik Skupštine dioničara od 12. ožujka 1896., ponuda projekta elektriifikacije, inženjer Paolo Rohde.

ljučujući i redovne doprinose za pojedine predstave. Uz navedene brojne izdatke, čak i ako uzmemo u obzir izdašne državne subvencije za vrijeme austrijske uprave, možemo zaključiti da je biti dioničar kazališta bila prije čast i pitanje prestiža nego lukrativni poduzetnički pothvat. Kazalište se prvenstveno financiralo ulaznicama, iznajmljivanjem dvorana i drugih prostora te loža trećega reda. Za iznajmljivanje privatnih loža u prvom i drugom redu postojala je posebna služba,⁷⁴ kao i za kontrolu karata. Službenik koji je iznajmljivao privatne lože na kraju svake operne sezone dostavljao je neto iznos svakom vlasniku uz odgovarajuću potvrdu tako da je posjedovanje lože donekle predstavljalo i svojevrsnu investiciju. Od iznosa najma vlasniku bi pripadalo 40%, a 60% uzimala je uprava za podmirivanje troškova. U slučaju pojedinih turneja, npr. Emme i Irme Gramatica 1928., vlasnici koji su se osobno koristili ložama bili su oslobođeni doprinosa za navedene predstave, što znači da su lože za vrijeme talijanske uprave bile često u najmu. Pojedinih dana za vrijeme talijanske uprave ulaz i korištenje loža bili su besplatni, npr. za proslava *Celebrazione di pane* kad bi i gradonačelnik vlasnike zamolio da ustupe svoje lože ako iz nekog razloga ne budu prisustvovali zabavi.⁷⁵ Kazališne službe i njihove dužnosti propisivala je uprava kazališta pravilnicima.⁷⁶ Uz mjesečna i godišnja izvješća (*resconti*) uprava kazališta podnosila bi izvješća dioničarima i na višegodišnjoj razini.⁷⁷ U financijskim izvješćima pronalazimo detaljne popise prihoda i rashoda po opernim sezonama i umjetničkim skupinama, uz popise prihoda od najma kavane i najma prostora društvima u kazalištu (*Società del Casino, Società Paravia, Società Filarmonica, Fisser A.*), kao i administrativne troškove, troškove održavanja i restauracije itd.

Tehničko opremanje kazališta

Važan dio za funkcioniranje kazališta i troškove poslovanja nabava je tehničke opreme i raznih novih naprava koje su se svakodnevno pojavljivale na tržištu. Za vrijeme austrijske uprave za razne ponude namještaja, rasvjetnih tijela i ostalog

74 HR-DAZD-252 Kazališno osoblje, protokol od 12. ožujka 1904., imenovanje Ane Bolković na dužnost iznajmljivanja loža.

75 Prilikom takvih proslava nastupala bi gradska društva, ovom prilikom učenici *Istituto magistrale*; Zapisnik sa sjednice Skupštine dioničara iz 1930. „III. Celebrazione del pane“.

76 Nakon što je 1883. Dalmatinski sabor proglasio hrvatski jezik službenim, već 1884. i 1885. gradivo fonda sadržava pravilnike na hrvatskom jeziku koje je odobrio gradonačelnik i kotarski poglavar. Upravu kazališta tada su sačinjavali predsjednici Nikola pl. Strmić, Josip pl. Petris i Josip Perlini (kako su izvorno potpisani). Pravilnik se izlagao u ulaznim prostorijama, na hodnicima i trijemovima kazališta, a za tu svrhu pronalazimo tiskane i primjerke velikog formata na talijanskom jeziku, tako i za 1884. godinu.

77 HR-DAZD-252 Financijska izvješća, poziv na sjednicu od 7. studenoga 1886. „Relazione della Presidenza del Teatro Nuovo sulla gestione dal 1. aprile 1884 a tutto 30. settembre 1886.“

inventara javljaju se tvrtke „Gas-Luster & Bronze-Waaren-Fabrik, Josef Grülle-meyer“ iz Beča, „Cristallerie et manufacture de lustres, Carl Hosch“ iz Haide (Češka), grafičko poduzeće „Preisgekrönte Graphische Anstalt, E. Freisinger“ iz Trsta, itd. Pristizale su ponude i iz drugih grana industrije kao što je ovlaštenu laboratorij Giuseppa Bruschetti iz Trsta (1903.) koji je nudio insekticid „Universal“ (za koji navodi da ga koristi pomorsko društvo *Lloyd Austriaco*), ponude vatrogasnih aparata „Minimax“ koje daje društvo „Apparate Bau. Gesellschaft“ iz Beča (1914.), zatim „Maschinen-Fabrik, W. Knaust, Wien“, ponude boja „M. Schäf“ (1887.). Elaborat za provođenje električne struje u kazalištu izradio je 1896. projektni ured iz Dresdena (ing. Paul Rohde, Hans Porsch), elaborat za sustav centralnog grijanja „Società austriaca Körting“ (1911.), promidžbu šivaćih strojeva u prostorijama kazališta imalo je poduzeće „Singer“ (1902.), a među dopisima nalaze se i ponude opreme iz Pariza i Londona (npr. „moderan“ svjetlacavi scenski zastor). Većina ponuda tehničke opreme kazališta za vrijeme austrijske uprave dolazila je iz Beča i Trsta, a za vrijeme talijanske uprave iz Milana gdje se često radi o podružnicama svjetskih centara. Austrija je u tom internacionalnom okviru bila zainteresirana za Dalmaciju o čemu svjedoči dopis iz 1899. Giovannija Harracha, predsjednika Konzorcija za promociju ekonomskih interesa Kraljevine Dalmacije iz Beča, a prilikom održavanja Svjetske izložbe u Parizu 1900. godine: „Dalmacija se mora predstaviti u cjelini drugim narodima, jer je samo na taj način moguće skrenuti pozornost na samu zemlju, promicati veće bogatstvo posjetitelja, započeti poslovne odnose kao i privući raspoloživi kapital u poslovne svrhe. U skladu s prvotnom namjerom organiziranja etnografske izložbe, sad je pitanje izlaganja predmeta koji mogu predstaviti cjelovitu sliku zemlje, njezinih prirodnih ljepota, gradova, povijesti, umjetnosti, spomenika, običaja i nošnji stanovnika, ekonomskog stanja, itd.“⁷⁸, a to je ujedno sve što je Dalmacija i mogla ponuditi.

Za vrijeme talijanske uprave koja je nastojala promovirati i zaštititi nacionalne proizvode ističu se poduzeća: „Attilio Agliardi“ iz Torina kao zastupništvo „Casa Pathè“ iz Pariza, a koje 1926. godine nudi kinoprojektore, „Zeiss-Jkon“ iz Dresdena 1929. nudi kinoopremu i optiku (zastupnici Georg Lehmann i poduzeće Ezio & Guido Kuhn iz Milana), poduzeće „AEG“ iz Milana 1932. nudi rasvjetu za pozornicu, a naziv je akronim za „Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft“ iz Berlina.⁷⁹ Ponude daju i izvorno talijanski proizvođači, npr. „Industria creazioni electro-sceniche“ Adriano Beretter iz Milana 1925. ili ing. Gaetano Malaguti iz Milana 1927. godine koji nudi sigurnosne svjetiljke s akumulatorima (neonski plin), ing. Marcu-

78 HR-DAZD-252/3.4.142 Dopisi Glavnom odboru kazališta, G. Harrach, Upute za svjetsku izložbu u Parizu.

79 Poduzeće je opskrblilo kazališta La Scala di Milano, Teatro Reale dell'Opera di Roma i Teatro San Carlo di Napoli.

cci iz Milana 1929. nudi optiku u bojama, „Officina Pio-Pion“, ponuda *aparecchi cinematografi* 1929. godine, itd. Agencija „Artisti Associati“ iz Trsta koja 1933. nudi filmove (npr. „Il Mercante di sabbia“, „Gli angeli dell’inferno“) ujedno je i predstavnik za „United Artists“ (Charlie Chaplin, Douglas Fairbanks, Gloria Swanson itd.) i „Produzione Walt Disney“, dok filmsku industriju promovira *Società industrie cinematografiche italiane* iz Rima preko raznih biltena, npr. „La decima musa“⁸⁰.

U vremenu građanskog liberalizma i slobodnog poduzetništva Europe i Sjeverne Amerike zadarska je sredina naoko djelovala konzervativno, a istovremeno je prihvaćala novitete s ushitom, kao električnu rasvjetu ili atrakcije poput leta balonom Giacomina Merighija koji se također upravlja kazališta obratio dopisom.⁸¹ Zadar je bio svojevrsna kulturna enklava, pogotovo kad uzmemo u obzir unutrašnjost Dalmacije u kojoj su ljudi živjeli krajnje primitivno i oskudno i gdje je još uvijek bilo hajdučije.

Istaknuti pojedinci vezani uz rad kazališta

Uz rad Kazališta veže se i djelovanje istaknutih pojedinaca. Između ostalih dioničar, odnosno vlasnik lože, bio je i Hubert conte Borelli di Vrana, zastupnik Narodne stranke i gospodarstvenik čija je obitelj nabavila prvi parobrod u Zadru, predsjednik mnogih društava i inicijator osnivanja Hrvatske čitaonice. Potrebno je istaknuti i poduzetnika i veleposjednika Giuseppea Perlinija, vlasnika triju parobroda, dioničara i predsjednika Novog kazališta. Dioničar i predsjednik uprave bio je i glazbenik Nikola Strmić pl. Valcrociata,⁸² članovi obitelji Salghetti-Drioli i obitelji Begna, Petar i Nikola Andrović, Vladimir Papaffava, Carlo Höbert i brojni drugi ugledni građani. Među dopisima kazališnoj upravi, ne ubrajajući u njih dopise impresarija i kazališnih agencija, pronalazimo i cijeli mozaik zanimljivosti vezanih za građane Zadra, npr. dopis Jose Matošića, urednika glasila „Zvrk – glasilo hrvat-

80 HR-DAZD-252/3.4.28 Bilten „La Decima Musa“, „Una nuova Greta Garbo? Tala Birelli, la bellissima Romana scritturata dal l’Universal, appena arrivata a Hollywood...“ (Glumica Tala Birelli, rođena u Rumunjskoj, Austro-Ugarska Monarhija).

81 Zadar je uvijek bio vezan uz zrakoplovstvo, *Zadarski list*, 24. travnja 2012. Pristupljeno 18. 5. 2021. <https://www.zadarskolist.hr/clanci/24042012/zadar-je-uvijek-bio-vezan-uz-zrakoplovstvo>, predavanje L. Eleršek na temu „Prvi let u Zadru i počeci letenja u Hrvatskoj“. „Naime, 1890. godine s tadašnje je Nove obale balonom sistema Montgolfier poletio poznati talijanski letač Giacomo Merighi. Umjesto košare njegov je balon imao trapez na kojem je Merighi za leta izvodio akrobacije.“

82 Sabalich, *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro*, 291., „Nel maggio del 1876 l’Istituto musicale nazionale di Zagabria nominava lo Stermich a proprio membro onorario... Tornato in patria, tiene lo Stermich, la direzione del Teatro nuovo, rifiutando la offerta gli intendenza dei teatri croati a cui andavano annessi vistosi appannaggi.“

skog futurističkog pokreta“ (1914.) koji traži besplatnu ulaznicu, dopise poznatih javnih djelatnika Francesca Borellija⁸³ i Angela Nanija u vezi s ložama ili nekom konferencijom, novinske izvještaje o uspjesima Antonija i Gaetana Pini-Corsija, slavni opernih pjevača podrijetlom iz Zadra, dopis Antonija Papadopolija koji je nudio nastup u Kazalištu, a koji se proslavio karakternim ulogama u Italiji, dopis kipara Friza Hänleina iz Beča u vezi s Verdijevom bistom koju je izradio Bruno Bersa (1902.), dopisi Osmina Maddalene, proslavljenog zadarskog glumca, u kojima se javlja kao administrator za umjetničke skupine *Napoleone Mazzidolfi*, *Alfredo Avellino* i *Compagnia di zarzuele e commedie musicali Linda Tamburini* i brojni drugi.

Zaključak

Značaj kazališta u zemljama pod austrijskom krunom najbolje ilustrira odnos javnosti prema primjerice Burgtheatru u Beču koji je osnovala Marija Terezija 1741. Iz knjige „Austrijski duh“ Williama Johnstona:

„Za poznatim glumcima žalio je cijeli Beč, pa i oni koji ih nikada nisu vidjeli na pozornici. Kazališni repertoar bio je tema broj jedan u svakom salonu, a svaki novi autor čiju bi dramu prihvatio Burgtheater postajao je slavna ličnost. Premda je javnost bila uglavnom ravnodušna prema politici i moralno nehajna, zahtijevala je maksimum od svakog glumca i glazbenika, pa je takvim 'nadzorom' jamčila poklanjanje pažnje svakom detalju. Burgtheater je također bio neka vrsta škole bontona u kojoj je mladež mogla promatrati kako se treba ponašati u salonu.“⁸⁴

Navest ćemo kao primjer i izvještaj zadarskih novina *Scintille*:

„Onaj tko ne ide u kazalište deset od dvadeset puta nema ni novčića. Kazalište (kad je otvoreno), glazba (kad svira) i pivo kad je svježije, evo tri zadovoljstva koja favoriziraju Zadranima, ima i onih koji favoriziraju i dobro vino... i šetnju Kalelargom, ali to je tek u drugom planu.“⁸⁵

83 F. Borelli bio je poslanik u Carevinskom vijeću i načelnik zadarske Općine. Kad su se zaoštrili odnosi između nacionalista, emigrirao je u Veneciju jer se nije želio opredijeliti. („Io appartengo ad una razza che non si compera in nessun modo.“) Vidi više u: Glorija Rabac-Čondrić, „Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u XIX. stoljeću“, *Prošlost Zadra IV / Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. (Zadar: Matica hrvatska 2011.), 1032.

84 William M. Johnston, *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest: 1848–1938*. (Zagreb: Globus, 1993.) 133.

85 Coen, *C'era una volta una ducal città*, 76. (*Scintille* – periodik koji je izlazio u Zadru od 1886. do 1890., posvećen književnosti, znanosti i umjetnosti. Suradnik je bio i Giuseppe Sabalich.

Kazalište je, dakle, bilo odraz društva svoga vremena. U kazalište se odlazilo zbog strasti prema umjetnosti, užitka i zabave, a bila je to prilika i za razmetanje ponašanjem, toaletama i nakitom. U navedenim primjerima jasno se raspoznaju „esteticizam“ kao duševno stanje i „kavansko tračanje“ kao životni stil.

Kao što je 1863./1864. postojala opozicija prilikom gradnje Novog kazališta, tako je postojala i opozicija prilikom gradnje Plemičkog kazališta 1778. kad se „osuđuju plemići koji su namjeravali iznjedruti inovacije koje vrijeđaju karakter građana“⁸⁶. Novo je kazalište uvijek konkuriralo starom, ne samo ponudom predstava već je snižavalo cijene ulaznica i cijene najma loža, tako je i Meštrovićev „Nazionale“ konkurirao kazalištu „Verdi“. Gotovo identično se pozivalo na patriotizam, kulturne i moralne vrijednosti, prozivalo se suprotnu stranu da se temelji na „privatnim interesima pojedinaca“, da se u ložama *Teatro Nuovo* „slobodno vodi ljubav“, a u „Nazionale“ nastupaju „golišave plesačice“. Već na prvi pogled, svako od navedena tri zadarska kazališta u svom nazivu simbolizira svoje vrijeme. Tako je Novo kazalište uistinu bilo *Teatro Nuovo* jer nikada se u povijesti kao tada nije dogodio tako intenzivan napredak znanosti i industrije u tako kratkom razdoblju. To se razdoblje naziva i „vedrom apokalipsom“,⁸⁷ a u toj interakciji starih i novih stavova (prijelaza iz feudalizma u kapitalizam) pojavili su najutjecajnije mislioci 20. stoljeća.⁸⁸ Bilo je to vrijeme i jačanja nacionalne svijesti malih naroda⁸⁹ i socijalne svijesti općenito⁹⁰ tako da je dolazilo i do sukoba, naročito političkih između narodnjaka i autonomiša, a potom i nacionalista, u malom gradu Zadru, ali koji je bio glavni grad Kraljevine Dalmacije, sjedište Namjesništva i Dalmatinskog sabora iz kojega su se direktno birali zastupnici za Carevinsko vijeće u Beču. Uzevši sve u obzir, nikada Zadar nije bio toliko europski, pa i svjetski, važan kao tada. Novo kazalište je bilo neobičan amalgam i produkt svog vremena, talijansko kulturom, dalmatinsko-hrvatsko duhom i austrijsko kozmopolitizmom. Novi „funkcionalizam“ nije imao sluha za „esteticizam“ pa je tako Kazalište „Verdi“ za vrijeme fašizma financijski propalo, a za vrijeme komunizma i fizički uklonjeno.

86 Sabalich, *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro*, 337. „L'ordine dei Cittadini di Zara contro i nobili per l'erezione del Teatro.“

87 Johnston, *Austrijski dub*, 405.

88 Većina najistaknutijih mislioca u Austriji i Njemačkoj bili su Židovi, zbog kreativnosti i okrenutosti njemačkoj kulturi postali su *doppelgänger* (dvojnici) antisemitima. Takve pojave skrivenog identiteta pronalazimo i kod nekih istaknutih dalmatinskih Hrvata privrženih talijanskoj kulturi. „Dvoličnost u javnom životu poticala je kreativnost u privatnom.“ Vidi: Johnston, 412.

89 Hrvati su u tom vremenu bili predindustrijska nacija i uistinu je postojala opasnost od politički utjecajne i industrijski razvijene Mađarske koja je provodila mađarizaciju u sjevernoj Hrvatskoj.

90 Iz tih ideja nastala je socijaldemokracija (npr. austromarksizam) i kršćanski socijalizam, a zatim nacionalsocijalizam, fašizam i komunizam.

IZVORI I LITERATURA:

Arhivski izvori:

Državni arhiv u Zadru (Hrvatska)

HR-DAZD-252 Kazalište „Verdi“ u Zadru (1863. – 1936.)

Literatura:

Burić, Katica. *Glazbeni život Zadra u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2010.

Buttignon, Ivan. „Lega Nazionale e Governo Militare Alleato“. *Quaderni* 24 (2013), 63-116.

Coen, Gastone. *C'era una volta una ducal città*. Zadar: Comunità degli Italiani di Zara=Zajednica Talijana Zadar, 2008.

Graovac, Vera. „Populacijski razvoj Zadra“. *Geoadria* 9 (2004), br. 1, 51-72.

Johnston, William M. *Austrijski dub: intelektualna i društvena povijest: 1848-1938*. Zagreb: Globus, 1993.

Kolanović, Josip, ur. *Vodič Državnog arhiva u Zadru*. Zadar: Državni arhiv, 2014.

Madirazza, Francesco. *Storia e costituzione dei comuni dalmati*. Split: Narodna tiskara, 1911.

Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije*. Split: Marjan tisak, 2004.

Peričić, Šime. „Povijest Zadra u XIX. stoljeću“. *Prošlost Zadra IV / Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. 13-244. Zadar: Matica hrvatska, 2011.

Rabac-Čondrić, Glorija. „Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u XIX. stoljeću“. *Zadar za austrijske uprave/napisali Šime Peričić i dr.*, ur. Šime Batović, 953-1104. Zadar: Matica hrvatska, 2011.

Sabalich, Giuseppe. *Cronistoria aneddotica del Nobile Teatro di Zara*. Zadar: Angelo Nani e figlio, 1904.-1922.

Sabalich, Giuseppe. *Guida archeologica di Zara*. Zadar: Tip. di Leone Woditzka, 1897.

Scuderi, Cristina. „The Management of Opera in Istria and Dalmatia (1861-1918): A Preliminary Survey“. *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik* 49 (2018), 251-267.

Stagličić, Marija. „Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru (1800.-1914.)“. *Prošlost Zadra IV/ Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. 259-391. Zadar: Matica hrvatska, 2011.

Travirka, Antun. „Likovna kultura u Zadru za austrijske vlasti“. *Prošlost Zadra IV/ Zadar za austrijske uprave*, napisali Šime Peričić i dr., ur. Šime Batović i dr. 397-770. Zadar: Matica hrvatska, 2011.

Žic, Igor. „Nekoliko knjiga, autora i opažaja o problemu Gabriele D’Annunzija u Rijeci“. *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* 61 i 62 (2020), 197-208.

Zadarski list (Zadar), 1890.-1912., 2012. Pristupljeno 18. 5. 2021. <https://www.zadarskilist.hr/clanci/24042012/zadar-je-uvijek-bio-vezan-uz-zrakoplovstvo>

Documents of the New Theatre / Teatro Nuovo as a contribution to the research of social changes and relations during the Austrian and Italian administration in Zadar (1865-1936); A Preliminary Survey

Summary

Until 1918, Zadar was the capital of the Kingdom of Dalmatia within the Austro-Hungarian Monarchy. The largest theatre in Dalmatia was the New Theatre/ Teatro Nuovo/ Teatro Giuseppe Verdi. Built in 1865 by wealthy and politically influential shareholders, it was also heavily subsidized by the Austrian authorities. During the construction and among the shareholders, there were prominent members and sympathizers of the People’s Party, while the administration was almost entirely autonomously oriented. At the beginning of the 20th century relations between Italian and Croatian nationalists are strained, and the policy of autonomy is slowly fading. After the World War I, the Kingdom of Italy occupied Zadar, and Dalmatia came under the rule of the Kingdom of Yugoslavia. Zadar is losing its importance, along with the Verdi Theatre. The management is no longer made up of extremely influential and wealthy citizens compared to the previous ones, and the theatre is competing with cinema-theatres of new entrepreneurs under the political patronage of the new state. Municipal subsidies were symbolic or non-existent. Contracts, financial reports and correspondence of the Theatre’s Main Board with governing bodies, companies, enterprises and individuals give us an insight into how these changes took place and the circumstances that led to the financial decline of the Theatre and its final closure to the public in 1936. The

paper is primarily based on the archive fund HR-DAZD-252 Verdi Theatre as well as relevant literature.

Keywords: Zadar, The New Theatre, Teatro Giuseppe Verdi, Austrian administration, Italian administration